

अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षकारले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यावहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागि, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रामाणिक हुनेछ र कार्यान्वयनको उद्देश्यका लागि पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

[२०११] ३ एस.सी.आर. २४२ अशोक छिरिंग भूटिया बनाम सिक्किम राज्य (सन् २००३ को आपराधिक अपील संख्या ९४५) गत २५ फरवरी, २०११

[पी. सदाशिवम र डॉ. बी.एस.चौहान, जेजे.]

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, १९८८:

अपीलकर्ता सन् १९७२ मा एक हवलदार को रूपमा राज्य पुलिसमा शामिल भएका थिए। उनी सन् १९७६ मा टाउके हवलदार र त्यसपछि सन् १९८७ मा तदर्थ आधारमा इन्स्पेक्टर पदमा बढुवा भएका थिए। उनको सेवा सन् १९८७ मा सिक्किमका माननीय मुख्यमन्त्री सँग जोडिएको थियो। सन् १९९४ मा अपीलकर्तालाई उनको मूल विभागमा फर्काइएको थियो। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, १९८८ को धारा १३ (२) र धारा १३ (१) (ड) अन्तर्गत अपीलकर्ता विरुद्ध रु. ६,४६,८०५/- बराबरको अकुत सम्पत्ति उनको स्वमित्वमा रहेको र सन् १९८७ देखि १९९५ को बीचमा उक्त सम्पत्ति जम्मा गरेको आरोप लगाउँदै मामिला दर्ता गरिएको थियो। अपीलकर्ताले एफ कागजात प्रदर्शनी डी-४ मार्फत आवश्यक जानकारी पेश गरे जसमा उसले प्राप्त गरेको र आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको पूर्ण विवरण दिइएको छ। सिक्किमको पुलिस महानिदेशकले अपीलकर्ता विरुद्ध मामिला चलाउन अनुमति दिए। सन् १.४.१९८७ देखि १०.१.१९९६ सम्मको अवधिमा आफ्नो पदको दुरुपयोग गरी वहाँले आर्जन गरेको रु.१८,२५,०९८.६९ को आयस्रोतको अनुपातमा सम्पत्ति आर्जन गरेको पाइएको भन्दै याचिकाकर्ता विरुद्ध आरोपत्र दायर गरिएको थियो। विशेष न्यायाधीशले सन् १९८८ को ऐनको धारा १३(१)(ड) र धारा १३(१)(ड) बमोजिम दण्डनीय अपराधका लागि अपीलकर्तालाई दोषी ठहर गर्दै तीन वर्ष कैद र रु.१०,०००/- जरिवानाको फैसला सुनाएको छ। उच्च न्यायालयले त्यसलाई सदर गरयो। यसकारण, अपीलकर्ताले तत्काल अपील दायर गरे। अपीललाई अनुमति दिँदै, न्यायालयले निर्धारण गर्यो कि:

१. अधिकतम रु. २,७१,६१३.६९ को रकम अस्पष्ट रहेको छ। अपीलकर्ताले

सन् १९७२ मा सेवामा प्रवेश गरेको र अभियोगपत्रमा सम्पत्ति र खर्च आदिको सम्बन्धमा कुनै ब्रेकअप छैन यद्यपि जाँच अवधिले दुबै ऐनहरू अर्थात् भ्रष्टाचार निवारण ऐन, १९४७ वा १९८८ लाई समेटेको छ। उक्त रकम सन् १९८७ देखि १९९६ सम्मको अवधिमा फैलिएको भए तापनि कथित अस्पष्टीकृत आय कुनै पनि सरकारी कर्मचारीले हरेक वर्ष बचत गर्न सक्ने थोरै रकम मात्र हो। तलका न्यायालयका निर्णय र आदेशहरू कानूनको नजरमा टिक्न सक्दैनन् र खारेज हुन्छन्। [अनुच्छेदहरू ३२ र ३३] [२७१-ई-एफ]

२.१ अनुसन्धानमा भएको त्रुटि वा अनियमितता, जतिसुकै गम्भीर किन नहोस्, संज्ञान वा परीक्षणसम्बन्धी क्षमता वा प्रक्रियामा प्रत्यक्ष असर पार्दैन। तसर्थ, जहाँ मामिलाको संज्ञान वास्तवमा लिइएको छ र मामिला खारेजीमा गएको छ, त्यहाँ नजीर अनुसन्धानको अमान्यताले न्यायको गर्भपात नभएसम्म परिणामलाई बिगार्न सक्दैन। अनुसन्धानमा दोष वा अनियमितताको कुनै असर छैन - न्यायालयको क्षमता वा संज्ञान वा परीक्षणसँग सम्बन्धित प्रक्रियामा। [अनुच्छेद ८] [२५९-डी-ई]

२.२ तत्कालको घटनामा अनुसन्धान अधिकृतले एफआइआरमा नै उल्लेख गरेका छन् कि उनलाई मौखिक रूपमा प्रहरी उपरीक्षकले घटनाको अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएका थिए। ती अधिकारीको

बयान तथ्यगत रूपमा सही छैन भन्ने कुरा रेकर्डमा केही पनि छैन। प्रहरी उपरीक्षकले सम्बन्धित अधिकारीलाई घटनाको अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएको स्पष्ट देखिन्छ। तसर्थ, मामिलाको तथ्य र परिस्थितिमा मौखिक आदेशले कानूनको आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषय प्राविधिक विषय मात्र हो। यसबाहेक, अनुसन्धान अनुचित तरिकाले गरिएको थियो भनेर देखाउनको लागि रेकर्डमा केही पनि नभएकाले यस मामिलालाई थप जाँच गरिएको छैन। [अनुच्छेद ११] [२६०-जी-एच; २६१-ए-बी]

रिपोर्ट गर्न सकिने

भारतको सर्वोच्च अदालतमा
आपराधिक पुनरावेदन अधिकार क्षेत्र

आपराधिक अपील नं. सन् २००३ को ९४५

अशोक सेरिङ भुटिया...

अपीलकर्ता

विरुद्ध

सिक्किम राज्य...

उत्तरदाता

निर्णय

डा. बि.एस. चौहान, जे.

१. यो अपील लाई गान्तोक स्थित सिक्किम उच्च अदालतले गत ११.१२.२००२ मा दिएको फैसला र आदेशको विरुद्ध प्राथमिकता दिइएको छ, जसले फौजदारी अपिल नं. २००२ को ४, गत ३०.५.२००२ को निर्णय र आदेशलाई समर्थन गरेकोछ, विशेष न्यायाधीश, भ्रष्टाचार रोकथाम ऐन, गान्तोकले फौजदारी मामिला नं. १९९७ को ४, भ्रष्टाचार रोकथाम ऐन, १९८८ (यस पछि पीसी ऐन १९८८ भनिन्छ) को धारा १३(१)(इ) संग पढने धारा १३(२) अन्तर्गत दण्डनीय अपराधका लागि अपीलकर्तालाई दोषी ठहराईयो र उसलाई ३ वर्ष कठोर कारावासको सजाय र रुपिया १०,०००/- को एक जरिमाना, यसको पूर्वनिर्धारितमा, छ महिनाको लागि थप कठोर कारावास दिईयो।

२. अपीललाई जन्म दिने तथ्यहरू र परिस्थितिहरू निम्नानुसार छन्:

(क) अपीलकर्ता सन् १९७२ मा सिपाहीको रूपमा सिक्किम राज्यको पुलिसको विशेष शाखामा सामेल भए। उनलाई सन् १९७६ मा हेड कन्स्टेबलको पदमा पदोन्नति गरिएको थियो र पछि सन् १९८७ मा तदर्थ आधारमा निरीक्षकको पदमा पदोन्नति गरिएको थियो। उनको सेवा सन् १९८७ मा सिक्किमका माननीय मुख्यमन्त्रीसँग जोडिएको थियो। सन् १९९४ मा अपीलकर्तालाई आफ्नो अभिभावक विभाग, रिजर्व लाइनमा फिर्ता गरियो।

(ख) गत ५.१.१९९६ मा डीएसपी, सीबीआई (एसीबी) ले पीसी ऐन १९८८ को धारा १३(२) र धारा १३(१)(ई) अन्तर्गत अपीलकर्ता विरुद्ध एफआईआर दर्ता गरेको थियो, जसमा आरोप लगाइएको थियो कि अपीलकर्तासँग ६,४६,८०५/- रुपिया बराबरको अकुत सम्पत्ति थियो जुन उनले सन् १९८७ देखि १९९५ को बीचमा जम्मा गरेको थियो।

(ग) अपीलकर्ताले पुलिस अधीक्षक, पुलिस मुख्यालय, गान्तोकबाट ५/३१ अगस्त, १९९६ को कार्यालय ज्ञापनपत्र प्राप्त गरे, जसमा सिक्किम सरकारी सेवक आचरण नियमहरू, १९८१ (यस पछि नियमहरू १९८१ भनिन्छ) मा वैधानिक प्रावधानहरूको आवश्यकताहरू अनुसार सन् १९८७ देखि १९९५ को अवधिमा उनको नाममा वा उनको परिवारका कुनै सदस्यको नाममा विरासतमा प्राप्त र/वा स्वामित्व वा अधिग्रहण गरिएको अचल सम्पत्तिको समेकित

विवरण दिन निर्देशन दिइएको थियो।

(घ) अपीलकर्ताले कागजात प्रदर्शनी घ-४ मार्फत आवश्यक जानकारी गत १०.९.१९९६ मा पेश गरे, जसमा वहाँले अधिग्रहण गरेको र वहाँको स्वामित्वमा रहेको सम्पत्तिको पूर्ण विवरण दिइयो। पुलिस महानिर्देशक, सिक्किमले गत ५.४.१९९७ मा पीसी ऐन १९८८ को धारा १९(१)(सी) को प्रावधानहरु अन्तर्गत पीसी ऐन १९८८ को धारा १३(२) संग धारा १३(१)(ई) अन्तर्गत अपीलकर्ता विरुद्ध मामिला चलाउन स्वीकृति प्रदान गर्यो।

(ङ) उक्त अभियोग पत्र गत २३.४.१९९७ मा पेश गरिएको थियो, जसमा उनले गत १.४.१९८७ देखि १०.१.१९९६ सम्मको अवधिमा आफ्नो आधिकारिक पदको दुरुपयोग गर्दै अर्जित गरेको रु. १८,२५,०९८.६९ को आयको ज्ञात स्रोतको अनुपातमा सम्पत्तिको कब्जामा रहेको आरोप लगाइएको थियो।

(च) विद्वान विशेष न्यायाधीशले गत १८.६.१९९८ को आदेश मार्फत यस निष्कर्षमा पुगे कि अपीलकर्ताको विरुद्ध माथि उल्लिखित आरोपहरूको लागि मामिला चलाउन काफी थियो।

(छ) असन्तुष्ट भएर, अपीलकर्ताले माथि उल्लिखित आदेशलाई चुनौती दिँदै सन् १९९८ को संशोधन याचिका नम्बर ४ दायर गरेर उच्च अदालत समक्ष गए। उच्च अदालतले गत २६.८.१९९८ को आदेश मार्फत उक्त याचिकाको खारिज गर्दै भन्यो कि यो मामिला सुरु भएको समयमा यसको अधिकार स्थापित गर्न जाँच अधिकारीको कर्तव्य हुनेछ।

(ज) सुनुवाइको क्रममा अभियोजनपक्षले २६ जना साक्षीहरूको जाँच गरेको थियो र अपीलकर्ताको बयान फौजदारी प्रक्रिया संहिता, १९७३ (यस पछि सीआर.पी.सी. भनिन्छ) को धारा ३१३ अन्तर्गत गत २९.११.२००१ मा अभिलेख गरिएको थियो। त्यसपछि, आफ्नो मामिलाको समर्थनमा अपीलकर्ताले ४ जना साक्षीहरूको पनि जाँच गरे। विशेष न्यायाधीशले अपीलकर्तालाई गत ३०.५.२००२ को फैसला र आदेश मार्फत माथि उल्लिखित आरोपहरूको दोषी ठहराए र माथि उल्लेखित सजाय दिए।

(झ) असन्तुष्ट भएर, अपीलकर्ताले सन् २००२ को फौजदारी अपील नम्बर ४ दायर गरेर उच्च अदालत समक्ष गए। अपीलको सुनुवाइका क्रममा उच्च अदालतसमक्ष एउटा तर्क अघि बढाइएको थियो कि ठूलो सङ्ख्यामा कागजातहरू, विशेषगरी प्रदर्शनी पी/१६, पी/१७, पी/२३, पी/३३, पी/३४, पी/३५(I), पी/३५(II), पी/३५(III), पी/६२ र पी/६३, प्रमाणमा प्रमाणित भएका थिएनन्, तर पनि विशेष न्यायाधीशले परीक्षणको क्रममा यी कागजातहरू माथि भरोसा गरेका थिए। तसर्थ, विशेष अदालतको फैसलामा आधारभूत प्रक्रियागत त्रुटिहरू थिए। उच्च अदालतले माथि उल्लिखित तर्कलाई ध्यानमा राखेर अपीलको निर्णय गर्नुको सट्टा गत २७ सेप्टेम्बर, २००२ को आदेशअनुसार मामिलालाई सुनवाई अदालतमा पठायो ताकी अभियोजन पक्षलाई ती कागजातहरू प्रमाणित गर्ने अवसर प्रदान होस् र यसले सुनवाई अदालतलाई त्यो औपचारिकता पूरा गरेपछि फाइल फिर्ता पठाउन निर्देशन दियो।

(ज) उच्च अदालतले जारी गरेको निर्देशनहरूको आलोकमा विशेष न्यायाधीशले यस मामिलामा विचार गरे र गत ७.१०.२००२ मा विशेष लोक अभियोजक द्वारा प्रस्तुत एक आवेदनमा, १२ गवाहीहरूलाई समनहरू जारी गरियो, अर्थात् श्री किशोर कुमार मुखिया (पीडब्ल्यू.३), श्री पी.एस.रसाइली (पी.डब्ल्यू.४), श्री चन्द्र प्रकाश राया (पी.डब्ल्यू.६), श्री बी.के. गुरुंग (पी.डब्ल्यू.८), श्री बी.के.मुखिया (पी.डब्ल्यू.९), श्री कमल तिवारी (पीडब्ल्यू.१०), श्री आर.के.गुप्ता (पीडब्ल्यू.११), श्री के. सोमराजन (पीडब्ल्यू.१२), श्री डी.पी. देवकोटा (पी.डब्ल्यू.१५), श्री सी.के.दास (पी.डब्ल्यू.१६), श्री बी.के. त्रिहारी (पी.डब्ल्यू.२३) र श्री पल्लव केनोवार (पी.डब्ल्यू.२४) उपरोक्त दस्तावेजहरूलाई प्रमाणित गर्नु को लागि उपस्थित हुनु, र गत २५.१०.२००२ देखि ३०.१०.२००२ सम्म त्यस उद्देश्यको लागि मितिहरू तय गरिएको थियो।

(ट) यो सबै हुँदाहुँदै पनि, अभियोजनपक्षले उक्त कागजातहरूलाई माथि उल्लेखित कागजातहरूको मूल अभिलेखको रूपमा प्रमाणित गर्न असफल भयो, जुन टेलिफोन र बिजुली खर्चको बिलसँग सम्बन्धित थियो जसको कुल रकम रुपिया १,०४,३६४/- थियो। श्री आर.के. गुप्ता, वरिष्ठ लेखा अधिकारी (पीडब्ल्यू.११) विशेष अदालत समक्ष उपस्थित भए र स्वीकार गरे कि मूल एस.आर.सी. टेलिफोन बिलको सन्दर्भमा पत्ता लगाउन नसक्ने भएकाले अदालतमा पेस गर्न सकिएन। विद्युत विभाग (पीडब्ल्यू.१५) का कार्यकारी इन्जिनियर श्री डी.पी. देवकोटाले मूल माग रजिष्टर फेला नपरेकाले ल्याउन नसकिएको स्वीकारेकाले विद्युत महसुलको सन्दर्भमा पनि यही स्थिति रहिरह्यो। माथि उल्लेखित

टिप्पणीहरूका साथ, विशेष न्यायाधीशले मामिलालाई उच्च अदालतमा फिर्ता पठाए र उच्च अदालतले तर्कहरू सुने र विवादित फैसला र आदेश मार्फत अपील खारेज गर्यो। त्यसैले, यो अपिल।

३. श्री वि.ए. बोब्दे, अपीलकर्ताका लागि उपस्थित विद्वान वरिष्ठ वकिलले प्रहरी अधीक्षकको लिखित आदेश/निर्देशन बिना एफआईआर दर्ता गर्न सकिँदैन भनी तर्क गर्दै धेरै मुद्दाहरू उठाएका छन्। वैधानिक आवश्यकताहरूको स्पष्ट उल्लङ्घनमा एफआईआर दर्ता गरिएको थियो। फौजदारी कानून लागु गर्ने प्रश्न उठ्न सकेन। कार्यकारी कारबाही गैरजिम्मेवारपूर्ण रूपमा मात्रै गरिएको छैन तर यो शक्तिको दुरुपयोग बराबर हो। तलका अदालतहरूले यसलाई अस्वीकृति गर्नु मात्र होइन तर यसमा कार्य गर्न अस्वीकार गर्नुपर्छ। प्रहरी अधिकारीहरूलाई शक्तिको दुरुपयोगको फाइदा लिन अनुमति दिन सकिँदैन। प्रदर्शनी डी-४ को सामग्रीहरू विचार नगरी स्वीकृति प्रदान गर्न सकिँदैन थियो; यस अदालतको विभिन्न न्यायिक निर्णयहरू द्वारा आवश्यक रूपमा अपीलकर्ता विरुद्ध कुनै प्रारम्भिक अनुसन्धान गरिएको थिएन। अभियोजन पक्षद्वारा धेरै भर परेका कागजातहरू त्यस उद्देश्यका लागि मामिलाको हिरासत भए पनि कहिल्यै प्रमाणित भएनन्। कागजातहरू प्रमाणित गर्न सीमित उद्देश्यका लागि पनि हिरासतमा राख्नु अस्वीकार्य थियो किनभने यो अभियोजन पक्षलाई यसको मामिलामा कुनै पनि कमी भर्ने अवसर दिनु बराबर हो। अभियोजन पक्षद्वारा गरिएको प्रक्रियागत त्रुटि निको हुन सक्दैन। तसर्थ, सम्पूर्ण अभियोजन कार्यवाही बिग्रिएको थियो। थप रूपमा, आफ्नो भाडाको परिसरबाट आयको सम्बन्धमा बचावमा

अपीलकर्ताले प्रस्तुत गरेको प्रमाण कमजोर आधारमा खारेज गरिएको थियो जस्तै कि किरायादारहरूले आयकर रिटर्न भर्ने क्रममा आफ्नो आय र खर्च देखाएनन्, न त किरायादारहरूले किराय रसिदहरू देखाए वा किरायादारहरूबाट प्राप्त आय र अन्य स्रोतहरूबाट देखाइएका रकमहरू बिच केही विसङ्गति भएको आधारमा प्रदर्शनी डी-४ पेश गर्दा। श्री बोबडेले पीसी ऐन १९८८ को धारा १३(१)(इ) मा थप गरिएको स्पष्टीकरण भ्रष्टाचार रोकथाम ऐन, १९४७ (यस पछि ऐन १९४७ भनिन्छ) मा अवस्थित नभएको बताए। यसले व्यवस्था गर्दछ कि "आयको ज्ञात स्रोतहरू" भनेको कुनै पनि कानुनी स्रोतबाट प्राप्त आय हो र त्यस्ता रसिदहरू अपीलकर्ताद्वारा विस्तारमा प्रदर्शनी डी-४ मा पेश गरिएको थियो। ऐन, १९४७ को धारा ५(१)(इ) अन्तर्गत त्यस्तो कुनै आवश्यकता थिएन र यसैले, गत १.४.१९८७ बाट चेक अवधिको सुरुवात र आयको गणना अन्य वैध स्रोतहरूबाट प्राप्त कुनै पनि आयमा आधारित थिएन। धारा १३(१)(इ) मा स्पष्टीकरणको थपिले वैधानिक आवश्यकतामा भौतिक परिवर्तन ल्यायो। निम्न अदालतहरूले पीसी ऐन १९८८ सिक्किम राज्यमा गत १२.९.१९८८ मा लागू गरिएको थियो भन्ने निवेदनलाई कदर गर्न असफल भए, यद्यपि अन्य राज्यहरूमा यो पहिलेनै लागू भएको थियो। अभियोजनले आय, खर्च, बचत, सम्पत्तिको सन्दर्भमा दुई ऐनहरूद्वारा कभर गरिएको अवधिको बीचमा कुनै पनि विभाजन गर्न असफल भयो जसको परिणामस्वरूप अभियोजनले गत १२.९.१९८८ को उक्त कागजातहरू मध्ये कुनै पनि प्रमाणित गरेको थिएन। यसरी, सम्पूर्ण कार्यवाही भारतको संविधानको धारा २१ अन्तर्गत अपीलकर्ताको अधिकारको घोर उल्लङ्घनमा सञ्चालन

गरिएको थियो। माथिको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, अपीललाई स्वीकार दिन र तलका अदालतहरूको निर्णय र आदेशहरू खारेज गर्न योग्य छन् भनि तर्क गरियो।

४. अन्यथा, श्री पी.पी. मल्होत्रा, अतिरिक्त सॉलिसिटर जनरल र श्री ए. मारियारपुथम, उत्तरदाताहरूका लागि उपस्थित विद्वान वरिष्ठ वकिलले कागजात प्रदर्शनी डी-४ नियमहरू १९८१ को धारा १९ को वैधानिक आवश्यकताको अनुपालनमा पेश गरिएको थिएन भनेर औंल्याउँदै अपीलको कडा विरोध गरेका छन्। कागजातहरू विशेष गरी टेलिफोन र बिजुली बिलहरू रिमांड पछि पनि प्रमाणित भएन भन्ने तथ्यले मामिलाको योग्यतालाई असर गर्दैन, किनकि यो उक्त कागजातहरूलाई अविश्वास गर्ने आधार हुन सक्दैन। उक्त बिलहरू रेजिष्टरहरूको आधारमा तयार गरिएको थियो, यद्यपि रेजिष्टरहरू पत्ता लगाउन सकिएन र बिलहरू प्रमाणित हुन सकिएन।

पीसी ऐन १९८८ को धारा १३(१)(इ) मा स्पष्टीकरणको थपिले यस तथ्यलाई ध्यानमा राख्दै कुनै फरक पाउँदैन कि एक पटक अभियोजनले सफलतापूर्वक असमान सम्पत्तिको कब्जा स्थापित गरेपछि अभियुक्तलाई आफ्नो निर्दोषिता प्रमाणित गर्ने भार सार्छ। सम्पत्तिको केवल अधिग्रहण आफैले पी.सी. ऐन, १९८८ अन्तर्गत एक अपराध गठन गर्दैन, बरु यो सम्पत्तिको यस्तो स्वामित्वको लागि सन्तोषजनक रूपमा हिसाब गर्न असफलता हो जसले कानूनको उल्लङ्घनको रूपमा आपत्तिजनक बनाउँछ। यी दुई ऐनहरूले समेटेको अवधिका लागि आय र व्यय आदिको पृथकीकरणको विषयलाई पीसी ऐन १९४७

र पीसी ऐन १९८८ ले आफ्नो कार्यालयको अवधिभर कुनै पनि समयमा सम्पत्ति कब्जा गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको मान्न आवश्यक छैन। प्रतिरक्षा प्रमाणलाई तलका अदालतहरूले भरपर्दो नभएको कारण खारेज गरेका छन्। स्वीकृतिमा कुनै त्रुटि, चूक वा अनियमितताले न्यायको असफलता नभएसम्म मामिलालाई बिगार्दैन। यसैले, अपील कुनै पनि योग्यताबाट रहित छ र खारेज गर्न उत्तरदायी छ।

५. हामीले पक्षहरूका लागि विद्वान सल्लाहकारले गरेका प्रतिद्वन्द्वी निवेदनहरूलाई विचार गरेका छौं र अभिलेखलाई अवलोकन गरेका छौं।

६. पी. सिराजुद्दीन आदि बनाम मद्रास राज्य आदि, एआईआर १९७१ एससी ५२०; र हरियाणा राज्य र अन्यहरू बनाम सिएच. भजन लाल र अन्यहरू, एआईआर १९९२ एससी ६०४ ले स्पष्ट रूपमा भनेको छ कि एक सरकारी कर्मचारीलाई बेइमानीको कार्यको आरोप लगाउनु अघि जसलाई गम्भीर दुराचार मानिन्छ र उनी विरुद्ध एफआईआर दर्ता गरिएको छ भने, त्यहाँ एक जिम्मेवार अधिकारी द्वारा आरोपहरूको केही उपयुक्त प्रारम्भिक जाँच हुनुपर्दछ। यस्तो माध्यम अभियोजन पक्ष द्वारा अपनाइएको छैन यद्यपि यस अदालतले घोषणा गरेको कानून संविधानको धारा १४ को प्रावधानलाई ध्यानमा राख्दै सबैलाई बाध्यकारी छ, जसले सबै माध्यमहरूबाट सिआर.पी.सी को वैधानिक प्रावधानहरूलाई ओभरराइड गर्दछ र यस्तो अनियमितता उपचार योग्य छैन न त यो धारा ४६५

सीआर.पी.सी को दायरा भित्र पर्दछ। यद्यपि, यो मुद्दा यस अदालतमा पहिलो पटक उठाइएको हुनाले, यो थप विचार गर्न लायक छैन। यसबाहेक, माथि उल्लेखित अवलोकनहरूले विश्वव्यापी प्रयोगको नियम राख्दैनन्।

७. यस मुद्दामा धेरै तर्क गरिएको छ कि लिखित रूपमा उचित आदेश बिना छानबिन गरिएको छ, त्यो पनि एक अधिकारी द्वारा जसलाई अधिकृत गरिएको छैन र पीसी ऐन १९८८ को धारा १९ अन्तर्गत स्वीकृति दिइएको छ, मिति ५.४.१९९७ को आदेश द्वारा, प्रदर्शनी डी-४ मा देखाएको सम्पत्ति र आयलाई ध्यानमा नराखी, यद्यपि उक्त सम्पत्तिहरूले धारा १३(१)(इ) र यसमा संलग्न स्पष्टीकरणको अर्थ भित्र आयको ज्ञात स्रोतहरू प्रतिनिधित्व गर्दछ। अवैध स्वीकृति अभियोजनको लागि आधार हुन सक्दैन र यसैले, सम्पूर्ण छानबिन र मुद्दा बिग्रिएको छ किनकि उचित प्राधिकरण र अवैध स्वीकृति बिना अनुसन्धान अदालतको क्षेत्राधिकारको जरामा जान्छ र त्यसैले सजाय खडा हुन सक्दैन।

८. यहाँ माथि उठाएका मुद्दाहरू अब अनिर्णित छैनन्। कानूनद्वारा अधिकृत नभएको अधिकारीद्वारा अनुसन्धानको मामिलालाई यस अदालतले बारम्बार विचार गरेको छ र यो लगातार निर्णय गरिएको छ कि अनुसन्धानमा त्रुटि वा अनियमितता जति गम्भीर भए पनि, संज्ञान वा मुद्दासँग सम्बन्धित क्षमता वा प्रक्रियामा कुनै प्रत्यक्ष असर पर्दैन र त्यसैले, जहाँ मुद्दाको संज्ञान वास्तवमा लिइएको छ र मुद्दा समाप्त भएको छ, पूर्ववर्ती अनुसन्धानको अयोग्यता परिणामलाई बिगार्दैन, जबसम्म न्यायको गर्भपात भएको छैन।

अनुसन्धानमा त्रुटि वा अनियमितताले अदालतको क्षमता वा संज्ञान वा मामिला सम्बन्धी प्रक्रियामा कुनै असर पर्दैन। (एच.एन. रिशबुद र अर्को बनाम दिल्ली राज्य, एआईआर १९५५ एससी १९६; मुन्नालाल बनाम उत्तर प्रदेश राज्य, एआईआर १९६४ एससी २८, खांडू सोनू धोबी र अर्को बनाम महाराष्ट्र राज्य, एआईआर १९७२ एससी ९५८; एमपी राज्य बनाम भूराजी र अन्यहरु, एआईआर २००१ एससी ३३७२; एम.पी. राज्य बनाम रमेश चंद शर्मा, (२००५) १२ एससीसी ६२८; र एम.पी. राज्य बनाम वीरेंद्र कुमार त्रिपाठी, (२००९) १५ एससीसी ५३३)।

९. कल्पनाथ राई बनाम राज्य (सीबीआई मार्फत), एआईआर १९९८ एससी २०१, आतंककारी र विघटनकारी गतिविधिहरु (रोकथाम) ऐन, १९८७ को धारा २० को प्रावधान अन्तर्गत एक मामिला, यस अदालतले एक अधिकारीलाई अनुसन्धान गर्न मौखिक निर्देशनले कानूनको आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ कि भनेर मामिलालाई विचार गर्यो। वैधानिक प्रावधानहरु विचार गरेपछि, अदालत यस निष्कर्षमा पुग्यो कि सम्बन्धित अधिकारीबाट मौखिक स्वीकृति प्राप्त भएको थियो, यो थप कारबाहीलाई वैधानिक बनाउन पर्याप्त थियो।

१०. राज्य प्रहरी निरीक्षक, विशाखापट्टनम बनाम सूर्य शङ्करम कर्री, (२००६) ७ एससीसी १७२ मा यस अदालतको दुई न्यायाधीशको पिठले कल्पनाथ राई (माथि

उल्लेखित) मा अघिल्लो दुई न्यायाधीशको पिठको फैसलालाई ध्यान नदिई विपरित

दृष्टिकोण लिएको थियो र निम्नानुसार फैसला गरेको थियो:

"जब एक वैधानिक पदाधिकारीले एक आदेश पारित गर्दछ, त्यो पनि एक व्यक्तिलाई अपराधको अनुसन्धान जस्ता सार्वजनिक कार्य गर्न अधिकृत गर्दै, लिखित आदेश पारित गर्न आवश्यक थियो। वैधानिक पदाधिकारीले विधानमा तोकिएको तरिकामा कार्य गर्नुपर्छ। मौखिक निर्देशन जारी गर्ने ऐन अन्तर्गत विचार गरिएको छैन। यस्तो अवधारणा प्रशासनिक कानूनमा अज्ञात छ। वैधानिक पदाधिकारीहरूलाई लिखित आदेशहरू पारित गर्ने कर्तव्यको आनन्द लिइन्छ। यद्यपि, अदालतले पछिल्ला कार्यवाहीहरू ध्यानमा राख्दै आफ्नो निष्कर्षहरू निम्नानुसार अभिलेख गर्‍यो:

"यो सत्य हो कि केवल अवैध अनुसन्धानको आधारमा न्यायको दुरुपयोग देखाएन भने कार्यवाही रद्द हुन सक्दैन, तर यस मामिलामा हामीले पहिले नै देखेका छौं, उत्तरदाताले न्यायको गर्भपात भोगेका थिए किनभने पीडब्लू ४१ ले गरेको अनुसन्धान निष्पक्ष थिएन।"

११. तत्कालको मामिलामा, अधिकारीले एफआईआरमा नै उल्लेख गरेका छन् कि उनलाई मौखिक रूपमा पुलिस अधीक्षकले मामिलाको अनुसन्धान गर्न निर्देशन दिएका थिए। उपरोक्तबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि कल्पनाथ राय (माथि उल्लेखित) र सूर्य शङ्करम कर्री (माथि उल्लेखित) का फैसलाहरू यस अदालतका दुई न्यायाधीश पिठहरूले निर्णय गरेका छन् र पछिल्लो फैसलामा, कल्पनाथ राय (माथि उल्लेखित) मा यस अदालतको अघिल्लो फैसलालाई ध्यान दिइएको छैन। प्राविधिक रूपमा भन्नुपर्दा यो कानून वा तथ्यहरूको उचित सम्मानको अभावको कारण हुन सक्छ। अधिकारीको बयान तथ्यात्मक

रूपमा सही छैन भनेर देखाउन अभिलेखमा केही पनि छैन। पहिलेका कुन निर्णयहरू बाध्यकारी छन् भनेर निर्णय गर्ने कुनै अवसर हामीसँग छैन। यो स्पष्ट छ कि प्रहरी अधीक्षकले यस मामिलाको अनुसन्धान गर्न सम्बन्धित अधिकारीलाई निर्देशन दिएका थिए। तसर्थ, मामिलाको तथ्यहरू र परिस्थितिहरूमा, मौखिक आदेशले कानूनको आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ कि भन्ने मुद्दा केवल प्राविधिक मुद्दा मात्र रहन्छ। यसबाहेक, अनुसन्धान अनुचित रूपमा गरिएको थियो भनेर देखाउन अभिलेखमा केही नभएको कारण, हामी यस मुद्दाको थप जाँच गर्न इच्छुक छैनौं।

१२. स्वीकृतिको सन्दर्भमा पनि त्यस्तै अडान रह्यो। त्यहाँ कुनै त्रुटि वा अनियमितताले न्यायको असफलता निम्त्यायो भनेर देखाउन केहीको अभावमा, निवेदन आधारहीन छ। न्यायको असफलता अनुमोदनमा त्रुटि, चूक वा अनियमिततासँग सम्बन्धित छ। तसर्थ, केवल त्रुटि, चूक वा स्वीकृतिमा अनियमितता घातक मानिँदैन जबसम्म यो न्यायको असफलतामा परिणत भएको छैन वा यसको कारण भएको छैन। पीसी ऐन १९८८ को धारा १९(१) प्रक्रियाको विषय हो र क्षेत्राधिकारको जरामा जाँदैन र एक पटक अदालतले सीआर.पी.सी. अन्तर्गत संज्ञान लिएको छ भने, यो भन्न सकिँदैन कि अवैध पुलिस रिपोर्ट अदालतको क्षेत्राधिकारको आधार हो। (कल्पनाथ राई (माथि उल्लेखित); **उडीसा राज्य बनाम मृत्युंजय पाण्डा**, एआईआर १९९८ एससी ७१५; **पुलिस निरीक्षक बनाम श्री टी. भेङ्कटेश मूर्ति**, (२००४) ७ एससीसी ७६३; **शङ्करभाई लालजिभाई रोट बनाम गुजरात राज्य**, (२००४) १३ एससीसी ४८७; **प्रकाश सिंह बादल र अर्को बनाम पञ्जाब राज्य र**

अन्यहरू, एआईआर २००७ एससी १२७४; र एम.सी. मेहता बनाम भारत संघ र अन्यहरू (ताज कोरिडोर घोटाला), एआईआर २००७ एससी १०८७)।

१३. हरियाणा राज्य र अन्यहरू बनाम च. भजन लाल र अन्यहरू, एआईआर १९९२ एससी ६०४, समान प्रावधानहरूसँग व्यवहार गर्ने यस अदालतले मुख्य प्रावधान, धारा ५-ए(१) (नयाँ धारा १७) र यसका दुई प्रावधानहरूको संयुक्त पठनले देखाउँदछ कि नियुक्त पुलिस अधिकारीद्वारा अनुसन्धान नियम थियो र तल्लो पदको अधिकारीद्वारा अनुसन्धान अपवाद थियो। अदालतले धेरै निर्णयहरूमा यो निर्णय गरेको छ कि ऐनको धारा ६-ए (नयाँ धारा २३) अनिवार्य थियो र निर्देशिका होइन र यसको उल्लङ्घनमा गरिएको अनुसन्धानले अवैधताको छाप बोक्छ, तर अनुसन्धानको क्रममा गरिएको अवैधताले अदालतको परीक्षणको क्षमता र क्षेत्राधिकारलाई असर गर्दैन र जहाँ मामिलाको संज्ञान वास्तवमा लिइएको छ र मामिला समाप्त भएको छ, अनुसन्धानमा अवैधताको परिणामस्वरूप न्यायको गर्भपात नभएसम्म कार्यवाहीको वैधता बिग्रिएको छैन।

मामिलाको तथ्यहरू र परिस्थितिहरूमा, हामी दुई ऐनहरू द्वारा ढाकिएको अवधिको पृथक्करणको सन्दर्भमा श्री बोबडेद्वारा गरिएको निवेदनहरूको शुद्धता र **महाराष्ट्र राज्य बनाम कृष्णराव दुधप्पा सिन्दे**, (२००९) ४ एससीसी २१९ मा यस अदालतको फैसलाको अनुपात **महाराष्ट्र राज्य बनाम कलियार कोइल सुब्रमण्यम रामास्वामी**, एआईआर १९७७ एससी २०९१, जसमा **सज्जन सिंह बनाम पञ्जाब राज्य**, एआईआर १९६४ एससी ४६४ मा

पहिलेको फैसलाको व्याख्या गरिएको थियो।

१४. माथिको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, तत्काल मामिलाको तथ्यहरू र परिस्थितिहरूले योग्यताको आधारमा मामिलाको जाँच आवश्यक छ।

अतिरिक्त प्रमाण:

१५. न्यायको असफलताको अवस्थामा, अपीलीय चरणमा अतिरिक्त प्रमाणको अनुमति छ। यद्यपि, यस्तो शक्तिको प्रयोग सावधानीपूर्वक र असाधारण उपयुक्त मामिलाहरूमा मात्र गर्नुपर्दछ जहाँ अदालत सन्तुष्ट हुन्छ कि थप प्रमाण निर्देशनले न्यायको हितमा काम गर्नेछ। निष्पक्ष खेल, न्याय र समाजको कल्याणको अवधारणालाई ध्यानमा राख्दै त्यस्तो अनुमति दिइनु पर्छ कि पर्देन भन्ने कुरा व्यक्तिगत मामिलाको तथ्यहरू र परिस्थितिहरूमा निर्भर गर्दछ।

थप प्रमाण लिनका लागि यस्तो आवेदन वस्तुनिष्ठ रूपमा निर्णय गरिनु पर्छ, केवल अनियमितता निको पार्न। धारा ३९१ सीआर.पी.सी को प्रावधानहरूको प्राथमिक उद्देश्य अदालतमा अभियोजनको तर्फबाट केही लापरवाह वा अज्ञानी कारबाहीको माध्यमबाट दोषी व्यक्तिलाई भागनु बाट रोकथाम गर्नु हो वा गलत रूपमा अभियुक्त निर्दोष व्यक्तिको प्रमाणिकरणका लागि हो, जहाँ अदालतले सत्यको स्पष्टीकरणका लागि आवश्यक परिस्थितिहरू अभिलेख गर्न छोडेको छ। सामान्यतया, अभियोजनका लागि औपचारिक प्रमाण आवश्यक हुँदा यसलाई आह्वान गर्नुपर्छ।

(राजेश्वर प्रसाद मिश्रा बनाम पश्चिम बङ्गाल राज्य र अर्को, एआइआर १९६५ एससि १८८७;

रतिलाल भान्जी मिथानी बनाम महाराष्ट्र राज्य र अन्यहरू, एआइआर १९७१ एससि १६३०;

रामभाउ र अर्को बनम महाराष्ट्र राज्य, एआइआर २००१ एससी २१२०; अनिल शर्मा र

अन्यहरू बनम झारखण्ड राज्य, एआइआर २००४ एससी २२९४; जहिरा हबीबुल्ला एच. शेख

र अर्को बनम गुजरात राज्य र अन्यहरू, (२००४) ४ एससीसी १५८; र सिद्धार्थ वशिष्ठ @

मनु शर्मा बनाम राज्य (दिल्लीको एनसीटी), एआइआर २०१० एससी २३५२ द्वारा)।

१६. यस अदालतले गुजरात राज्य बनाम मोहनलाल जितमलजी पोरवाल र अर्को,

एआइआर १९८७ एससी १३२१ मा यस मामिलालाई सम्बोधन गर्दै निम्नानुसार आयोजित

गरेको छः

"... औपचारिक दोष हटाउने अवसर अस्वीकार गर्नु भनेको कथित आर्थिक अपराधी विरुद्धको मामिला खारेज गर्नु थियो। फौजदारी मामिलामा अभियुक्त निर्दोष ठहरिँदा मात्र न्यायको अन्त्य सन्तुष्ट हुँदैन। राज्य र सरकारी अभियोजक मार्फत काम गर्ने समुदाय पनि न्यायको हकदार छन्। समुदायको हित यसको न्यायिक कार्यहरूको निर्वहनमा अदालतको हातमा समान व्यवहारको हकदार छ। समुदाय वा राज्य व्यक्ति-अनाग्रह होइन जसको कारणलाई तिरस्कारका साथ व्यवहार गर्न सकिन्छ। राज्यको अर्थतन्त्रलाई बिगार्ने आर्थिक अपराधीहरूलाई मुद्दा नबनाउँदा सम्पूर्ण समुदाय व्यथित हुन्छ। आवेग उत्पन्न भएपछि क्षणको गर्मीमा हत्या भएको हुन्छ। एउटा आर्थिक अपराध शान्त गणना र व्यक्तिगत नाफामा ध्यान दिएर समुदायमा नतिजाको बावजुद जानाजानी डिजाइनको साथ गरिन्छ। राष्ट्रिय अर्थतन्त्र र राष्ट्रिय हितमा भएको क्षतिलाई बेवास्ता गर्दै सेतो कलरको अपराधलाई अनुमति दिएर हेर्ने पक्षहरूबाट आलोचनाको डरबिना समान हातले न्याय व्यवस्थापन गर्ने प्रणालीमा समुदायको

विश्वास र विश्वास गुमाउने मूल्यमा मात्र समुदायको हितप्रति
अनादर प्रकट गर्न सकिन्छ।...."

१७. रामभाउ (माथि उल्लेखित) मा, यस अदालतको ठुलो पिठले निम्नानुसार निर्णय

गर्यो:

"संयोगवश, धारा ३९१ ले सामान्य नियमको अपवाद बनाउँछ कि
अपिल सुनवाई अदालतको अगाडि रहेको प्रमाणमा निर्णय गरिनु
पर्छ र अपवाद भएकाले शक्तिहरू सँधै सावधानी र सावधानीका
साथ प्रयोग गर्नुपर्नेछ ताकि न्यायको उद्देश्य पूरा गर्न सकियोस्।
न्यायिक कार्यवाहीको अन्तिमताको सिद्धान्त धारा ३९१ अन्तर्गत
शक्तिको प्रयोगको कारणले कुनै पनि हिसाबले रद्द वा प्रभावित
हुँदैन किनभने यसले नयाँ मामिलालाई बेवास्ता गर्दछ। यो कमी
भर्नका लागि होइन तर न्यायको उद्देश्य पूरा गर्नाका लागि हो।
यो अभिलेख गर्न आवश्यक छैन कि नागरिक प्रक्रिया कोडको
विक्षेपणमा, धारा ३९१ यसरी आदेश ४१, सी.पी. कोडको नियम २७
को समान छ।" (जोड दिइयो)

१८. माथिको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, बिन्दुमा रहेको कानूनलाई यस प्रभावमा

सारांशित गर्न सकिन्छ कि असाधारण परिस्थितिहरूमा अपीलीय चरणमा अतिरिक्त प्रमाण

लिन सकिन्छ, अनियमितता हटाउनका लागि, जहाँ परिस्थितिहरूले सार्वजनिक हितमा

ग्यारेन्टी गर्दछ। सामान्यतया, यस्तो शक्तिको प्रयोग कागजात आदिको औपचारिक प्रमाण

पाउनका लागि गरिन्छ केवल न्यायको लक्ष्य पूरा गर्न। तथापि, धारा ३९१ सीआर.पी.सी को

प्रावधान अभियोजनको मामिलामा कमी भर्न सेवामा थिच्न सकिँदैन।

१९. सान्ता सिंह बनाम पञ्जाब राज्य, एआईआर १९५६ एससी ५२६; तोरी सिंह र अर्को बनाम उत्तर प्रदेश राज्य, एआईआर १९६२ एससी ३९९; र राजस्थान राज्य बनाम भवानी र अर्को, एआईआर २००३ एससी ४२३०, यस अदालतले आफ्नो पहिलेको फैसलामा भरोसा राख्यो र यो निष्कर्षमा पुग्यो कि धारा १६१ सीआर.पी.सी अन्तर्गत अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरिएको कुनै पनि जानकारी वा बयान पर्याप्त प्रमाणद्वारा पुष्टि गर्न आवश्यक छ। यसको कुनै पनि पुष्टि को अनुपस्थितिमा, यो केवल एक मामिला हुनेछ जहाँ केहि साक्षीहरूले अनुसन्धान अधिकारी समक्ष एक विशेष तथ्य भनेका थिए र उही धारा १६२ सीआर.पी.सी को प्रावधानहरूको सन्दर्भमा कानूनमा अस्वीकार्य रह्यो।

२०. तत्कालको मामिलामा, बिजुली र टेलिफोन बिलहरू परीक्षणको समयमा प्रमाणित भएको छैन। उच्च अदालतले अपिलको सुनुवाइका क्रममा अभियोजन पक्षलाई उक्त कागजातहरू प्रमाणित गर्न अनुमति दिन मामिला सुनुवाइ अदालतमा फिर्ता पठायो र अभियोजन पक्षका साक्षीहरूलाई पूर्ण अवसर दिए तापनि उक्त बिलहरू प्रमाणित भएनन्। यद्यपि माथि उल्लेख गरिए अनुसार कागजातहरूको औपचारिक स्वीकृति थप प्रमाणहरू जोडेर प्राप्त गर्न कानूनमा अनुमति हुन सक्छ, तर यो कल्पनाको कुनै पनि विस्तारले पनि भन्न सकिँदैन कि उक्त कागजातहरू प्रमाणित गर्न नसकेपछि पनि यसमा भर पर्न सकिन्छ। तसर्थ, तलका अदालतहरूका निर्णयहरू मौलिक प्रक्रियागत त्रुटिबाट ग्रस्त थिए र उक्त बिलहरूमा देखाइएको रकम रुपिया १,०४,३६४/- लाई ध्यानमा राख्न सकिँदैन।

२१. तर्कको खातिर, यदि यो नियमहरू १९८१ को नियम १९ अन्तर्गत भर्न आवश्यक फारम अनिवार्य थियो र अपीलकर्ता त्यो भर्न असफल भयो भने पनि, नियमहरू १९८१ अन्तर्गत फारम कहिल्यै निर्धारित गरिएको थिएन, र उसले सादा कागजातहरूमा उही घोषणा गर्नुपर्दछ, जसरी उसले उच्च अख्तियारको निर्देशनमा उसको बिरुद्ध एफआईआर दर्ता गरेपछि, कागजात प्रदर्शनी डी-४ लाई केवल यस आधारमा अस्वीकार गर्न सकिएन कि यो एफआईआर दर्ता गरेपछि पेश गरिएको थियो। नियमहरू १९८१ को नियम १९ को अनिवार्य आवश्यकता अन्तर्गत फारम भर्न नसक्नेले अपीलकर्तालाई सेवा न्यायशास्त्र अन्तर्गत अनुशासनात्मक कार्यवाहीको लागि उत्तरदायी बनाउन सक्छ, तर त्यो नै उक्त कागजातहरूको सामग्रीको जाँच नगरी अस्वीकारको लागि आधार हुन सक्दैन। यस सन्दर्भमा, हाम्रो विचार छ कि तलका अदालतहरूले गम्भीर त्रुटि गरेका छन् र यसका सामग्रीहरू जाँच गर्नु पर्थ्यो।

२२. भारत सञ्चार निगम लिमिटेड र अर्को बनाम बीपीएल मोबाइल सेल्युलर लिमिटेड र अन्यहरू, (२००८) १३ एससीसी ५९७ मा, यस अदालतले "निर्धारित" भनेको कानून अनुसार निर्धारित गरिएको हो र अन्यथा होइन भनेर जोड दिएको छ। अतः उपर्युक्त कुरालाई दृष्टिगत गरी सरकारले उक्त फारम तोक्न नसकेकाले सादा कागजमा सम्पत्ति तथा आय आदिको जानकारी उपलब्ध गराउनु आवश्यक थिएन।

२३. यो उत्तरदाताहरू द्वारा आग्रह गरिएको छ कि प्रदर्शनी डी-४ को सामग्रीहरू दुई कारणका लागि उच्च अदालतले प्रमाणको रूपमा अस्वीकार गरेको थियो;

(i) प्रदर्शनी डी-४ नियमहरू १९८१ को अनुपालनमा छैन; र (ii) प्रदर्शनी डी-४ को सामग्रीलाई पुष्टि गर्ने प्रतिरक्षा साक्षीहरूको बयान खारेज गर्नुपर्दछ किनभने उनीहरूले आफ्नो आईटी रिटर्नमा भुक्तान गरिएको भाडाको लागि खाता गरेनन् वा कुनै पनि रसिद वा कुनै कागजातहरू देखाएनन्।

२४. नियमहरू १९८१ को नियम १९(i)(क) को सान्दर्भिक भाग निम्नानुसार छ:

“१९(i)क कुनै सरकारी कर्मचारीले, कुनै पनि सेवा वा पदमा आफ्नो पहिलो नियुक्तिमा र त्यसपछि प्रत्येक वितीय वर्षको अन्त्यमा, पूर्ण विवरणहरू दिँदै सरकारले निर्धारित गरेको फारममा आफ्नो सम्पत्ति र दायित्वहरूको सरकारी विवरण पेस गर्नेछ।”

(जोड दिइयो)

२५. नियमहरू १९८१ को गैर-अनुपालनको बारेमा उत्तरदाताहरूको विवादले प्रदर्शनी डी-४ को प्रमाणिक मूल्यलाई प्रतिकूल प्रभाव पार्छ किन्तमा दुई कारणहरूको लागि अस्वीकार गरिनु पर्दछ;

(i) नियमहरू १९८१ प्रमाणका नियमहरू होइनन्। प्रमाणको स्वीकार्यता र सम्भावित मूल्य भारतीय साक्ष्य ऐन, १८७२ का प्रावधानहरू अन्तर्गत निर्धारण गरिन्छ। यी नियमहरू केवल सेवा नियमहरू हुन् जसद्वारा सिक्किमका सरकारी कर्मचारीहरूले पालन गर्न अपेक्षा गरिन्छ। फलस्वरूप, उत्तरदाताले प्रदर्शनी डी-४ को

सामग्रीहरूलाई बेवास्ता गर्नुको कुनै ठोस कारण प्रदान गर्न सक्षम भएको छैन; र नियमहरू १९८१ को नियम १९(i)(क) ले निस्सन्देह सरकारी कर्मचारीहरूलाई कुनै पनि सेवा वा पदमा पहिलो नियुक्तिमा आवश्यक छ र त्यसपछि प्रत्येक आर्थिक वर्षको अन्त्यमा आफ्नो सम्पत्ति र दायित्वको विवरण सरकारसमक्ष पेश गर्नुपर्दछ। यद्यपि, यो नोट गर्नुपर्दछ कि उक्त नियमले सार्वजनिक सेवकहरूले निर्धारित फारममा त्यस्ता रिटर्नहरू पेश गर्ने परिकल्पना गरेको छ। यस अदालतले बारम्बार सोधपुछ गरे तापनि उत्तरदाताहरूले यस्तो फारम पेश गर्न सकेनन्। तसर्थ, यो भन्न सकिँदैन कि अपीलकर्ताले उक्त नियमको पालना गरेनन् किनकि त्यस्तो फारमको अनुपस्थितिमा उसले त्यसो गर्न असम्भव थियो (आफ्नै गल्ती बिना)। कुनै पनि घटनामा, त्यस्तो फारम नभएको भए पनि त्यस्ता रिटर्नहरू पेश गर्न असफल भएमा, अपीलकर्तालाई सान्दर्भिक समयमा लागू हुने सेवा नियमहरू अन्तर्गत अनुशासनात्मक कार्यवाहीको सामना गर्न उत्तरदायी बनाउँछ। नियमहरू १९८१ का प्रावधानहरूलाई कुनै पनि कल्पनाद्वारा पीसी ऐन १९८८ अन्तर्गत आपराधिक कार्यवाहीमा अस्वीकार्य प्रमाण प्रस्तुत गर्ने प्रभाव भएको भन्न सकिँदैन।

तसर्थ, यस्तो तथ्य अवस्थामा, नियमहरूको भनिएको आवश्यकताको अनुपालनको अभावका लागि अपीलकर्तालाई आपराधिक दायित्वको साथ जोडिन सकिँदैन।

२६. उत्तरदाताका लागि उपस्थित विद्वान वरिष्ठ वकिलले मोहनलाल गोयल, डी.व.१, नगरम अग्रवाल, डी.व.२, ठाकुर बनसारी, डी.व.३ र दिल हस्ससन अन्सारी, डी.व.४ ले

उनीहरूले अपीलकर्ताबाट पसलहरू भाडामा लिएका थिए भनेर देखाएनन् किनभने उनीहरूले सम्बन्धित आयकर रिटर्नमा उक्त तथ्य खुलासा गरेनन् न त उनीहरूले बिक्री कर रिटर्न वा भाडा रसिदहरू उत्पादन गरे। त्यहाँ कुनै शंका हुन सक्दैन कि डीव १-४ हरू ले उनीहरूको आईटी रिटर्नमा लेनदेन न देखाएकोले अदालतको नजरमा उनीहरूको विश्वसनीयता कम गर्दछ, तर यसले प्रदर्शनी डी-४ को सामग्रीहरूमा कुनै प्रभाव पार्दैन।

२७. यसरी, यो स्पष्ट हुन्छ कि उच्च अदालतले प्रदर्शनी डी-४ मा समावेश प्रमाणमा निर्भरता नराख्नमा गल्ती गर्यो। प्रदर्शनी डी-४ को सामग्रीहरूलाई ध्यानमा राख्दै, यो स्पष्ट हुन्छ कि अपीलकर्ताको कथित अस्पष्ट आय रु २,७१,६१३.६४ मात्र हो। यो अस्पष्ट आय अभियोजन पक्षद्वारा आरोप लगाइएको भन्दा उल्लेखनीय रूपमा कम छ। यो पनि ध्यानमा राख्नुपर्दछ कि चेक अवधि धेरै लामो भएको थियो र फलस्वरूप, यो सजिलै सम्भव छ कि उत्तरदाताको खर्चको सानो अति-अनुमान गुणन गरिएको थियो र सजिलैसँग उक्त रकमको व्याख्या गर्न सक्थ्यो। यसैले, अपीलकर्ताको तर्फबाट गरिएको निवेदन कि उनको खर्चको अधिक अनुमान गरिएको छ, थप टेलिफोन बिलहरू र बिजुली बिलहरू जम्मा रुपिया १,०४,३६४.०० सम्म सुनवाई अदालतमा प्रमाणित भएको छैन र उच्च अदालतले रिमांड पछि पनि जब साक्षीहरू फिर्ता बोलाइए पछि, यदि स्वीकार गरियो भने यसको मतलब यो हुनेछ कि कथित अस्पष्ट आय थप घटेर रुपिया १,६७,२४९.६४ मा झरेको छ।

२८. यसमा कुनै शङ्का छैन कि सरकारी कर्मचारीद्वारा अधिग्रहण गरिएको आर्थिक सम्पत्ति उसको ज्ञात आयको स्रोतभन्दा असमान रूपमा ठूलो छ भनेर अभियोजन पक्षले स्थापित गर्नुपर्दछ र त्यसपछि यस्तो अधिकताको हिसाब सार्वजनिक सेवकले देखाउनु पर्ने हुन्छ। यस्तो ज्यादतीको हिसाब दिन वा व्याख्या गर्न सरकारी कर्मचारी असफल भएमा अपराध पूर्ण हुन्छ।

२९. उच्च अदालतले पत्ता लगाएको छ कि अपीलकर्ताले रुपिया १८,२५,०९८.६९ को सम्पत्तिको स्वामित्वमा थियो जसको लागि उसले लेखा दिन सकेन। यस निष्कर्षमा पुग्दा, उच्च अदालतले निम्न गणनाहरू गर्‍यो:

चेक अवधिमा अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको ज्ञात आय	रु. १४,५४,६२९.८१
अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको चेक अवधिको अन्त्यमा खर्च	रु. १२,७५,९२८.०५
चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी पत्नीको स्वामित्वमा रहेको वास्तविक सम्पत्ति	रु. २०,३८,७१५.४५
चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको सम्भावित बचत	रु. १४,५४,६२९.८१ (-) रु. १२,७५,९२८.०५ = रु. १,७८,७०१.७६
चेक अवधिको सुरुमा अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको ज्ञात सम्पत्ति	रु. ३४,९१५.००
चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी पत्नीको अस्पष्ट आय	रु. २०,३८,७१५.४५ (-) रु. ३४,९१५ (-) रु. १,७८,७०१.७६ = रु. १८,२५,०९८.६९

३०. उच्च अदालतले अपीलकर्ताले आफ्नो आयको ज्ञात स्रोतको अनुपातमा सम्पत्ति जम्मा गरेको ठहर गरेको छ। तथापि, अनुसन्धान, परीक्षण र अपीलमा, प्रदर्शनी डी-४ निहित आय रु. १४,५४,६२९.८१ रूपमा ज्ञात स्रोतहरूबाट आय गणनामा पूर्णतया बेवास्ता गरिएको छ। बि.के. रोका, पीव. १९, प्रहरी अधीक्षकले स्वीकार गरे कि गत ५.४.१९९७ मा स्वीकृति प्रदान गर्नु अघि पनि अभियुक्तले नियम १९ को पालना गरेको थियो र त्यो प्रदर्शनी डी-४, गणितीय शुद्धताको अधीनमा, वर्षहरू १९८७-१९९४ को लागि प्रत्येक वित्तीय वर्षको ब्रेक-अप अनुसार रु.१५,८८,४००/- जम्मा हुनेछ। त्यसै गरी, चन्द्र प्रकाश राया, पी.व.६ ले भने कि प्रदर्शनी डी-४ मार्फत अभियुक्तले नियम १९ को पालना गरेको थियो। तसर्थ, यो आँकडा ज्ञात स्रोतहरूबाट हुने आमदानीमा थप्नुपर्ने थियो जुन त्यसपछि रु. ३०,४३,०२९.८१ हुने थियो। यदि खर्च रु. १२,७५,९२८.०५ लिइन्छ भने पनि सम्भावित बचत रकम रु. १७,६७,१०१.७६ हो र रु. १,७८,७०१.७६ होइन। यसरी रु. २०,३८,७१५.४५ मूल्यको सम्पत्ति र रु. १७,६७,१०१.७६ बचतको बिचको अन्तर रु. १८,२५,०९८.६९ को सट्टा रु. २,७१,६१३.६९ हुनेछ। यसरी, माथिको तालिकालाई निम्नानुसार पढ्नुपर्थ्यो:

चेक अवधि (+) को समयमा अपीलकर्ता र निजकी पत्नीको ज्ञात आय प्रदर्शनी डी-४ मा व्याख्या गरिएको र हिसाब गरिएको छ	रु. १४,५४,६२९.८१ (+) रु.१५,८८,४००.०० = रु.३०,४३,०२९.८१
चेक अवधिमा अपीलकर्ता र उनकी पत्नीको खर्च	रु. १२,७५,९२८.०५

चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी पत्नीको स्वामित्वमा रहेको वास्तविक सम्पत्ति	रु. २०,३८,७१५.४५
चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको सम्भावित बचत	रु. १४,५४,६२९.८१ (-) रु.१२,७५,९२८.०५ (+) रु.१५,८८,४००.०० = रु. १७,६७,१०१.७६
चेक अवधिको सुरुमा अपीलकर्ता र उनकी श्रीमतीको ज्ञात सम्पत्तिहरू	रु. ३४,९१५.००
चेक अवधिको अन्त्यमा अपीलकर्ता र उनकी पत्नीको अस्पष्ट आय	रु. २०,३८,७१५.४५ (-) रु.१,७८,७०१.७६ (-) रु. १५,८८,४००.०० = रु. २,७१,६१३.६९

यसरी, माथिको तालिकाबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि रु. २.७१ लाख (लगभग) अस्पष्ट छ।

३१. महाराष्ट्र राज्य बनाम पोलोनजी दरब्सा दारुवाला, एआईआर १९८८ एससी ८८ मा,

यस अदालतले निम्नानुसार निर्णय गर्यो:

"...यस विषयमा विचार गर्दा यो भन्न सकिँदैन कि त्यहाँ कुनै अनुपात छैन वा ठुलो अनुपात पनि छैन। बिन्दु (ग) को सन्दर्भमा गणनामा अन्यमा सम्भावित त्रुटिहरू पनि छन्। सम्पत्ति आयको ज्ञात स्रोतहरू भन्दा बढी थियो भन्ने निष्कर्ष अपरिहार्य हुन्छ। तर असमानताको सीमा आपराधिक दुर्व्यवहारको लागि सजायको औचित्य हो कि भन्ने प्रश्नमा..., केही हदसम्म उदार दृष्टिकोण लिन आवश्यक छ कि आयको ज्ञात स्रोतहरू भन्दा बढी सम्पत्तिको अनुपातले ऐनको धारा ५(१)(इ) को उद्देश्यका लागि "असमान" गठन गर्दछ।

३२. माथिको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, अधिकतम रु. २,७१,६१३.६९ अस्पष्ट रह्यो। अपीलकर्ता सन् १९७२ मा सेवामा प्रवेश भएका थिए र अभियोगपत्रमा सम्पत्ति र खर्च आदिको सम्बन्धमा कुनै ब्रेकअप भएको छैन यद्यपि चेक अवधिले दुबै ऐनहरू अर्थात् पीसी ऐनहरू, १९४७ वा १९८८ लाई समेटेको छ। यदि उक्त रकम सन् १९८७ देखि १९९६ सम्मको अवधिमा फैलिएको भए पनि, कथित अस्पष्ट आय केवल एक सीमान्त/तुच्छ रकम मात्र रहन्छ जुन कुनै पनि सरकारी कर्मचारीले हरेक वर्ष बचत गर्न सक्छन्।

३३. माथिको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, हामी विचारशील रायमा छौं कि तलका अदालतहरूको निर्णय र आदेशहरू कानूनको नजरमा कायम राख्न सकिँदैन र तिनीहरू खारेज गर्न योग्य छन्। अपीललाई अनुमति दिएको छौं। सन् २००२ को फौजदारी पुनरावेदन नं.४ मा सिविकम उच्च अदालतले पारित गरेको मिति ११.१२.२००२ को निर्णय र आदेश र सन् १९९७ को फौजदारी मामिला नं.४ मा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, गान्तोकद्वारा पारित गत ३०.५.२००२ को निर्णय र आदेश लाई खारेज गरिएको छ।

.....जे. (पी. सतशिवम)

.....जे. (डा. बि.एस. चौहान)

नयाँ दिल्ली, फेब्रुअरी २५, २०११